

Krishan Kumar ugledni je britanski sociolog, koji trenutno predaje na University of Virginia. Istražuje povijest političkih i društvenih ideja, problem nacionalizma i nacionalnog identiteta, te prati razvoj utopijskih i antiutopijskih ideja, posebno od 1880. godine do danas. *Utopia and Anti-Utopia in the Twentieth Century* uveliko se oslanja na njegova prijašnja djela *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times* iz 1987. i *Utopianism* iz 1991. godine. Rad se izvorno nalazi u zborniku *Utopia: The Quest for the Ideal Society in the West* (Paris and New York: Bibliotheque Nationale / New York Public Library, 2000.) Gregoryja Claesa i Lymana T. Sargenta (ur.).

Preveo: Ivan Landripet

Utopija i antiutopija u dvadesetom stoljeću

OBLIK UTOPIJE

 Snaga utopije oduvijek se nalazila u njenom književnom obliku. Razni drugi oblici - utopijska društvena teorija, milenarizam, eksperimentalna zajednica - mogu na neko vrijeme nadomjestiti književnu utopiju; blijedi li međutim književni oblik predugo, blijedjet će i utopija. Pitanje utopije u dvadesetom stoljeću stoga je zavisno od sudbine književne utopije.

Prisjetimo se što se desilo u devetnaestom stoljeću. Ono je otpočelo plamsanjem Francuske revolucije i idejom da su ljudi sada sposobni izgraditi valjano društvo ne samo "u zraku", već i "na tlu", u stvarnim društvima sa stvarnim ljudima. Autori poput Saint-Simona, Fouriera, Owena i Comtea razrađivali su nacрте za savršenstvo čovječanstva. Društvena je znanost trebala priskrbiti teorijsko oruđe za izgradnju novog svijeta, dok je socijalizam trebao biti njegov praktični oblik.

Koliko je prostora unutar svega toga bilo za utopiju? U djelu socijalista, osobito marksista, utopija je otpravljen u ropotarnicu povijesti kao varka doba koja su mogla samo sanjati o valjanom društvu. Sada su znanost i tehnologija devetnaestog stoljeća te snaga običnih ljudi, dobavljali ono o čemu se u prijašnjim vremenima moglo samo maštati. "Ne pišem kuharice za kuhinje budućnosti", glasio je Marxov žestoki protuodgovor na zahtjeve da pruži detaljnu sliku budućeg komunističkog društva.

U svjetlu toga, književna je utopija privremeno zamrla. Pisani oblik koji je, potaknut *Utopijom* Thomasa Morea (iz 1516. godine), bujao diljem Evrope, dosežući svojevrsan vrhunac u osamnaestom stoljeću, praktički je nestao u prvoj polovici devetnaestog stoljeća. Utopijska socijalna teorija te eksperimentalna utopijska zajednica postale su, nasuprot književne utopije, ono što se tražilo.

Neuspjeh revolucionarne politike i tvrdoglavo odbijanje socijalizma da se ostvari na bilo koji drugi način do kroz eksperimentalne zajednice mogli su vrlo lako dokrajčiti čitav utopijski projekt. Ali, sam je socijalizam taj koji je predvodio renesansu književne utopije. Usprkos striktnosti njegovih utemeljitelja, kasniji su socijalisti postali i suviše svjesni potrebe za pružanjem "rječitih slika" socijalističke budućnosti, kako bi socijalizam dobio priliku za proboj izvan kružoka intelektualaca i prilaženje običnim ljudima. Socijalizam je trebao svoju "religiju", a socijalistička je utopija trebala biti njegovom biblijom. Od 1880-ih do početka dvadesetog

stoljeća izuzetni su nizovi radova, uglavnom socijalističkog karaktera, obnovili književnu utopiju i održali na životu nadu u socijalističku budućnost. Ključna među njima bila je utopija *Osvrt unazad* Amerikanca Edwarda Bellamyja iz 1888. godine. Ogroman je uspjeh Bellamyjeve knjige istovremeno ukazao na prijemчивost za takvu vrstu razmišljanja i potakao nastanak velikog broja radova, bilo putem imitiranja, kritike ili opovrgavanja. Među njima bili su *Slobodna zemlja* Theodora Hertzke (1890.)¹, *Vijesti iz Nedodije* Williama Morrisa (1890.) - ogorčen odgovor na Bellamyjevo poimanje socijalizma - te *Suvremena utopija* H.G. Wellsa (1905). Ta djela nisu osigurala prelazak u dvadeseto stoljeće samo socijalističkoj viziji, već i književnom obliku utopije².

Što čini književnu utopiju nadmoćnom u odnosu na druge načine promicanja valjanog društva? Zašto su *Osvrt unazad* Edwarda Bellamyja i *Vijesti iz Nedodije* Williama Morrisa, čije su teorijske pretenzije bile skromne u usporedbi s Marxovim *Kapitalom*, ili čak *Komunističkim manifestom*, ipak neusporedivo uspješnije od tih djela upućivali žene i muškarce na socijalizam? Očigledna je veća privlačnost priče od privlačnosti apstraktne raščlambe. No, Bertrand de Jouvenel dodaje kako utopija dozvoljava ispravnije testiranje teorije nego što to dozvoljavaju apstraktne formulacije, ma kako dubokoumne bile. Utopijski je način uvjeravanja "slikanje prijatnih slika dnevnog života", tako da smo prinukani da želimo ostvariti tako oslikan svijet. Tu odliku on smatra toliko suštinskom u utopijskom pisanju, da je spreman raspravljati kako bi se "određenje 'utopija' trebalo odreći svakom tumačenju 'novog modela' društva lišenog slika vezanih uz dnevni život". Taj se način, međutim, ne odnosi tek na uvjeravanje; to je također metoda analize. Za razliku od apstraktnih teoretičara, koji od nas traže da im vjerujemo na riječ kako će poželjne posljedice slijediti primjenu relevantnih teorijskih načela - da će, primjerice, "izvlašćenje eksproprijatora" zaista pratiti sreća - utopijski je pisac primoran predstaviti potpuno razvijenu i razrađenu sliku sretnog svijeta za koji se očekuje da će nastupiti primjenom određenih načela. Vidimo ljude na poslu i u zabavi, kod kuće i na društvenim mjestima, u njihovim privatnim i javnim životima. Uživljavanjem u likove i događaje, kao i kroz opise prizora i ambijenta svakodnevnog života, proživljavamo "dobar dan" u novom društvu. Tako možemo prosuditi i uvjerljivost i poželjnost života predstavljenog na taj način.³ Privlači li nas Bellamyjev, ili pak Morrisov oblik socijalizma? Za koji je vjerojatnije da će slijediti temeljni čin ukinuća privatnog vlasništva, koje obojica podjednako vide kao izvor nereda i nezadovoljstva suvremenog društva? Iako se na kraju sve dade svesti na pitanje temperamenta, i Bellamy i Morris nam putem samog načina oslikavanja budućeg društva daju sredstva za prosuđivanje vjerojatnog ishoda njihovih socijalističkih načela, kao i razine do koje osjećamo da želimo živjeti u njihovim društvima.

Te su odlike ono što književnu utopiju čini standardnom mjerom za sudbinu utopije kao takve. Koliko god da su spekulacije teoretičara žive i izvorne, po svojoj će vjerojatnosti vizija

¹ Inspiriran teorijama Karla Marxa i Friedricha Engelsa, austrijski je ekonomist Theodor Hertzka zamislio besklasno društvo pod kontrolom središnje uprave. Kao neposredan odgovor na fizičku patnju koju je Hertzka vidio kao dio industrijske revolucije, *Freiland* predlaže duge dopuste, rad koji odgovara osobitom temperamentu svake osobe te vrta za svaku kuću. Vidjeti Theodor Hertzka, *Freiland: Ein soziales Zukunftsbild von Theodor Hertzka* (Dresden und Leipzig: E Pierson's Verlag, 1892.).

² Vidjeti s tim u vezi Krishan Kumar, *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times* (Oxford: Basil Blackwell, 1987.), drugo poglavlje. Vjerojatno je ispravno reći kako je oživljenje književne utopije nadahnulo rad koji sam po sebi nije bio formalna utopija, ali koji nije podcijenio utopijsku sliku socijalističke budućnosti: *Woman in the Past, Present and Future* Augusta Bebola (1879). Sličnu se popratnu pojavu oživljenju književne utopije može pronaći u radovima koji, iako nisu bili formalne utopije, nose izraziti utopijski znamen, poput *The Soul of Man Under Socialism* Oscara Wildea (1891.) i *Tomorrow* Ebenezera Howarda (1898.).

³ Vidjeti Bertrand de Jouvenel: "Utopia for Practical Purposes" u Frank E. Manuel (ur.): *Utopias and Utopian Thought* (London: Souvenir Press, 1973.), 221. - 223. stranica.

valjanog ili budućeg društva izgubiti snagu ukoliko je teoretičar ne "otisne" u um čitatelja, predstavljajući je u obliku portreta živućeg društva. Kad ideje socijalista postanu zamagljene i mutne, sjetimo se Bellamyjevih, Morrisovih i Wellsovih svjetova. Oni se svi mogu nadahnjivati iz istog skladišta općih ideja, ali način na kojih ih predstavljaju posve je različit. *Fabijanovi eseji* Erfurt programa njemačke Socijalne demokratske partije nisu *Osvrt unazad* ili *Suvremena utopija*.

Posve je isto s naličjem utopije, antiutopijom. Niti jedna teorija totalitarizma, niti jedno svjesno upozorenje na znanstvenu oholost ili tehnološku ugrozu, nije se utisnulo u maštu dvadesetog stoljeća poput *1984.* ili *Vrlog novog svijeta*. Jednako koliko i utopija, antiutopija treba književnu maštu za obznaničavanje svoje poruke. I ovdje devetnaesto stoljeće služi kao smjerokaz. Oživljavanje književne utopije postignuto je snažnim preporodom njena alter ega - distopije, tj. antiutopije. Apokaliptičko djelo *Poslije Londona* Richarda Jefferiesa (1885.) slijedi nekoliko antiutopija koje se kritički osvrću na utopijske nade Bellamyja, Morrisa i ostalih. Značajnije među njima su *Cezarov stup* Ignatiusa Donnellyja (1890), *Prizori socijalističke budućnosti* Eugenea Richtera (1893.) te *Željezna peta* Jacka Londona (1907). U isto se vrijeme zbiva svježa provala gotičke mašte, koja je ispunila suvremenu antiutopiju nekim od trajnih arhetipova, i to kroz djela poput *Čudni slučaj dr. Jekylla i g. Hydea* Roberta Louisa Stevensona (1886.), *Slika Doriana Graya* Oscara Wildea (1891), *Otok doktora Moreaua* H. G. Wellsa (1896.) te *Dracula* Brama Stokera (1897).

Natjecanje utopije i antiutopije bez sumnje je bilo zdravo za obje. Odgovor bi slijedio izazov, i sam pritom postajući svježim izazovom koji je zahtjevao daljnji odgovor. I to nije slučaj jednostavnog suprotstavljanja antiutopije utopiji. Budući da utopija jednog čovjeka može biti noćna mora drugog čovjeka, obrazac izazova i odgovora može se odvijati unutar same utopijske tradicije. *Osvrt unazad* izazvao je *Vijesti iz Nedodije*, koje je pak izazvalo *Suvremenu utopiju*.⁴ Ono što je George Orwell nazvao "lancem utopija", osnaživalo se svakom dodanom karikom, bez obzira je li ona odražavala strogo utopijski ili antiutopijski oblik.

Priča o devetnaestom stoljeću nije bitna jednostavno zbog toga što ta djela iz njegovih posljednjih godina uspostavljaju uzuse za većinu rasprava o budućim mogućnostima dvadesetog stoljeća. Ono također uspostavlja obrazac utopije i antiutopije, kao i uvjete za njihovo zajedničko bujanje. Utopija i antiutopija međusobno su podržavajuće; lice su i naličje istog književnog žanra. Održavaju se na životu putem energije i snage one druge. Jedna ocrtava budućnost u žarkim tonovima, druga je boji u crno. Ali zamišljanje cjelina društava i tehnika njihova predstavljanja u svim potankostima, obilježja su koja dijele. Obje djeluju u usavršenim društvima, s jedinom razlikom što jedna pred njih stavlja pozitivan, a druga negativan predznak. Sudbina utopije u dvadesetom stoljeću djelomično se naslanja na doseg te dijalektike utopije i antiutopije.

WELLS: UTOPIJA I ANTIUTOPIJA

U terminima te dijalektike, H. G. Wells je kritičan. Obuhvaća oživljavanje utopije s kraja devetnaestog stoljeća i njenu očevidnu smrt u prvoj polovici dvadesetog stoljeća. Kao jedan od oblikovatelja znanstvene fantastike (žanra koji je sve više apsorbirao utopiju), kao svjetski poznat pisac te kao mislilac i publicist koji je igrao stanovitu ulogu u utemeljenju i Lige naroda i Ujedinjenih naroda, opravdano može tvrditi kako nije samo svjedok, već i jedan od najvažnijih doprinositelja razvijajućoj priči o nadama i strahovima vezanim uz zapadno društvo dvadesetog stoljeća.

⁴ Za taj "lanac utopija" vidjeti uvode u moja izdanja *News from Nowhere* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1995.) i *A Modern Utopia* (London: Dent and Sons, 1994).

Donkihотовski i istovremeno odlučno, Wells je plivao uzvodno. Iako socijalist, u mladosti je odbijao svrstati se uz kolege socijaliste, poput Bellamyja i Morrisa, u oslikavanju budućnosti čovječanstva živim bojama. Baš suprotno tome, zaokupio se pružanjem razorne kritike socijalističkih vizija i nada, njihove vjere u znanost i proleterijat. U svom prvom značajnom radu, *Vremenskom stroju* (1895), oslikao je buduće društvo u kojem su klasni sukobi doveli do groteskne parodije socijalizma. U određenom smislu, Morloci, podzemni poslužitelji strojeva, vladaju, i to utoliko što teroriziraju i proždiru slabašnu nadzemnu aristokraciju, Eloje. Ti se brutalni barbarski ljudožderi, izravni potomci proleterijata starog svijeta, ne mogu, međutim, smatrati nositeljima višeg oblika civilizacije. Napuštajući taj svijet, vremenski putnik odlazi dalje u budućnost, dok konačno ne posvjedoči smrt planeta, kako sunce gasne i tmina prekriva zemlju. To je pristao svršetak pripovijesti koja je zasula porugom sve nade u buduću sreću - jer, rečeno nam je, vremenski putnik "je nikako do nujno razmišljao o Napretku Čovječanstva i vidio u užarenoj lomači civilizacije jedino budalasto mnoštvo koje se neizbježno mora vratiti na početak i tako na kraju uništiti svoje stvoritelje".

Ostale od Wellsovih priča o tim vremenima razlijegale su istu melodiju sumornog upozorenja. *Otok doktora Moreaua* (1896.) i *Nevidljivi čovjek* (1897.) propitivali su nadu smještenu u znanost i znanstvenike svojim prikazima znanstvenika kao izopačenih intelektualaca gladnih moći, koji koriste znanost u okrutne i neljudske svrhe. *Rat Svjetova* (1898.) i *Prvi čovjek na Mjesecu* (1901.) također su upozorili na hipertrofiju pukog racionalnog i znanstvenog. Marsijanci iz prvog, i Seleniti iz drugog djela, isključivo su mozak bez osjećaja, posljedica čega je snaga bez samilosti te djelotvornost bez svrhe.

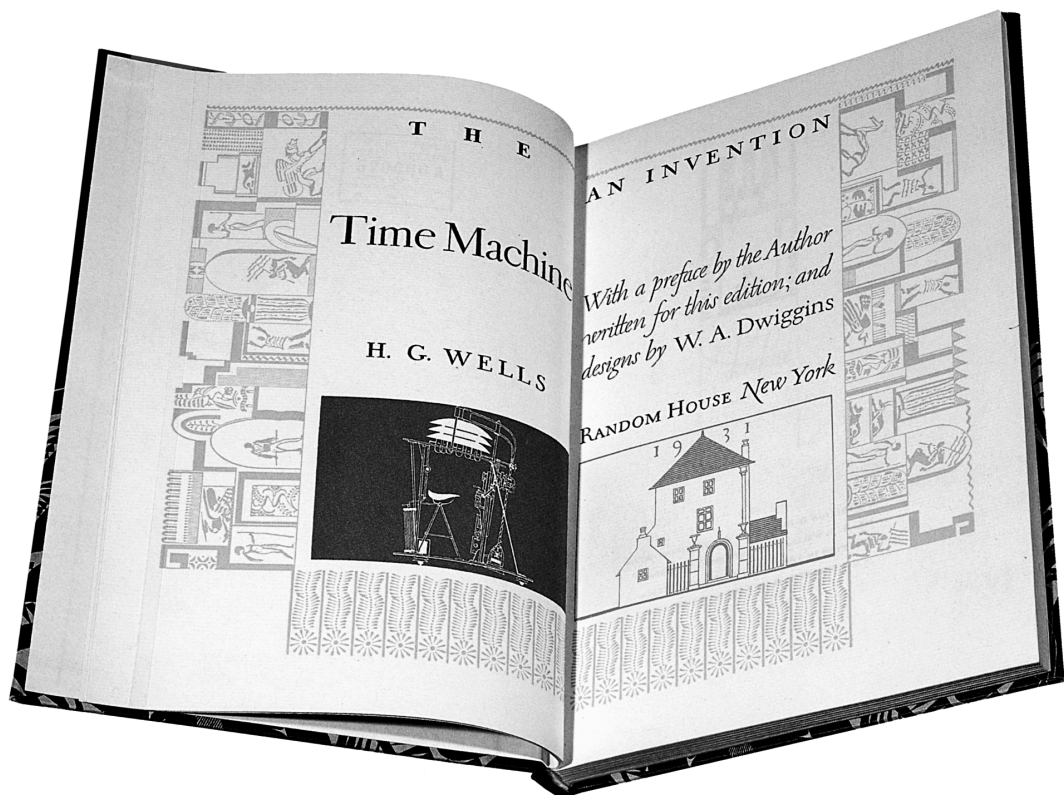
No, već u tim potonjim pripovijestima, utopijski Wells izlazi iz vlastite antiutopijske sjene. Znanstvenik Cavor divi se načinu na koji su selenitska znanost i tehnologija ukinuli rasipnost i oskudicu, zajedno s ratom i političkim razdorima. Marsijanci čovječanstvu možda predočuju, kako spekulira autor *Rata Svjetova*, njegovu vlastitu budućnost, u kojoj ono "inteligencijom ostvaruje potiskivanje životinjske strane organizma". Iz otpora Marsijancima proizašla je "predodžba o općem dobru čovječanstva", općem jedinstvu ljudske rase, koja u nekom trenutku mora - kako je Wells kasnije držao - pronaći svoj izraz u Svjetskoj državi. Prizvuk tih pripovjedaka još je kritičan i omalovažavajući. Niti Marsijanci, ni Seleniti ne mogu biti istinski utopijski primjeri, ali Wells očevito uspijeva napipati put koji vodi prema utopijskoj koncepciji koja će prevladavati u njegovom kasnijem pisanju.

Ta je koncepcija glasno zaživjela isprva u obliku upotrebe društvenog eksperimenta, u *Predviđanjima* (1901.) te kasnije, u strožem utopijskom modalitetu, u *Suvremenoj utopiji* (1905). Ova je potonja skicirala osnovna obilježja velsijanske utopije: Svjetska država utemeljena na znanosti, i pod usmjerenjem dobrohotnih znanstvenika.⁵ To je socijalistički svijet, jer su za Wellsa znanost i socijalizam bili dvije strane istog novčića: "upravo kao što znanost stremi općoj organiziranoj spoznajnoj građi, čemu doprinose i u čemu sudjeluju svi njeni službenici, tako socijalizam ustrajava na svom idealu organiziranog društvenog poretka kojem svaki čovjek službuje i kojeg svaki čovjek koristi". Nadahnuće je, međutim, bez sumnje znanost, i tako *Suvremena utopija* sadrži jednu od Wellsovih najglasovitijih oda znanosti.

Očita poruka koju fizikalna znanost pruža svijetu općenito jest da kad bi naši politički, društveni i moralni uređaji bili samo onoliko svrsishodno sklopljeni kao što je to slučaj s linotipskim strojevima, antiseptičkim operacijskim salama ili električnim tramvajima, u sadašnjem trenutku ne bi trebalo biti zamjetljive muke, kao ni makar trunke boli, straha i tjeskobnosti koji sada ljudski život čine toliko sumnjičavim u vlastitu vrijednost.

Do kraja svog dugog života, Wells je u pripovjetkama i traktatima neumorno promicao svoju viziju Svjetske države vodene znanstvenim svjetonazorom. Obrazac pripovijesti

⁵ Za potpunu raspravu o velsijanskoj utopiji, vidjeti moju *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times*, šesto poglavlje.

Slika 1. Distopijska vizija

H. G. Wells
Vremenski stroj:
Izum

New York: Random House, 1931.
NYPL, Rare Books Division

U toj pripovijetki, prvi put izdanoj 1895. godine, Wellsov vremenski putnik posjećuje godinu 802701. koristeći vremenski stroj koji je izumio. Umjetnička predodžba te koncepcije prikazana je na naslovnoj stranici tog izdanja iz 1931. godine. Wellsovo viđenje distopijske budućnosti upozorava na posljedice neprekidne industrijalizacije i izrabljivanja radničke klase. Putnik nastavlja s putovanjem u budućnost, otkrivajući tako da je u godini 30000000. sav život nestao s lica zemlje, ostavljajući za sobom samo opustošen krajolik. Kao zastupnik radničke klase i kao otvoreni kritičar rata i tehnologije, Wells je ugradio svoja socijalna gledišta u većinu svog književnog i stručnog opusa. Najpoznatiji je, uz *Vremenski stroj*, po *Nevidljivom čovjeku* (1897), *Ratu Svjetova* (1898), *Suvremenoj utopiji* (1905.) te *Obliku predstojećih stvari* (1933).

uglavnom je bio isti: prirodna, ili ljudskim faktorom prouzrokovana katastrofa uništava stari poredak na Zemlji, omogućujući onima koji preostaju da sklope strukture trajnog novog svjetskog poretka. U *Ljudima poput bogova* (1923.) Zemljani su upućeni na izvanzemaljsku civilizaciju kao utopijski model; u *Obliku predstojećih stvari* sama je Zemlja ta koja prolazi kroz niz kataklizmičkih previranja s krajnjim rezultatom u uspostavljanju Svjetske države. U stvarnom političkom svijetu Wells isprva polaže svoje nade u Ligu naroda, kao klicu Svjetske države. Njen prezira vrijedan neuspjeh u tridesetim godinama dvadesetog stoljeća nije ga spriječio da, tijekom posljednjih godina svoga života, pridonosi naporu koji je bio usmjeren ka utemeljenju još jednog začetka svjetske države, Ujedinjenih naroda. Jedinstvena je to priča o privrženosti utopijskom idealu. Ukoliko je utopija ostala na životu u prvoj polovici dvadesetog stoljeća, uvelike to duguje snažnom prisustvu H. G. Wellsa.

DISTOPIJSKA VREMENA

Wells je predstavljao jedan od razloga zašto antiutopija nije prevladala utopiju, kao što su mnogi mislili da se desilo, i kao što se činilo da ustrojstvo svijeta to sugerira kao jedini mogući ishod. Istina je da se utopijski Wells sve više i više kretao protivno toku čudi vremena, upravo kao što je u svojem ranijem antiutopijskom razdoblju ustajao protiv raspoloženja socijalističkog optimizma. Prvi svjetski rat, uspon fašizma, srozavanje sovjetskog komunizma na staljinizam i neuspjeh zapadnog kapitalizma u tridesetim godinama, bili su, osobito za intelektualce-književnike i humaniste, podrugljivi komentari na utopijske nade. Prikladnijim su se odgovorima činile satiruće optužbe industrijske civilizacije iz djela D. H. Lawrencea, zatim iz ledenog pesimizma T. S. Eliotove *Puste zemlje* (1922.) te iz bijega od moderne u poeziji Williama Butlera Yeatsa i Ezre Pounda. U pogledu same utopije, čini se da je njeno prevladavajuće raspoloženje, kao i pojavnost, nesumnjivo bilo distopijsko. Izgleda da nije Wellsova utopija bila ta koja je u prvoj polovici stoljeća plijenila maštu čitateljstva, već je to činila antiutopija. Usud utopije u tom razdoblju iščitavamo iz snažnih i utjecajnih antiutopija poput Jevgenija Zamjatinova *Mi* (1924), *Vrlog novog svijeta* Aldousa Huxleyja (1932.) i 1984. Georga Orwella (1949).

Trebamo međutim zapamtiti dvije stvari. Prvo, kao što je sam Zamjatin istakao u živahnim esejima o Wellsu, upravo je Wells bio taj koji je predložio mnoge od tema i priskrbio mnoga od obilježja antiutopija dvadesetog stoljeća.⁶ Zamjatinova vlastita antiutopija *Mi*, sa svojim autokratskim svijetom-državom kojom upravljaju Dobrotvor i njegovi Čuvari, bez sumnje mnogo duguje Wellsovoj "Priči o predstojećim danima" (1899.) i *Kad se spavač probudi* (1899). Huxleyjev *Vrli novi svijet* na sličan se način primiće stupnjevitom hijerarhiji Selenitske civilizacije iz *Prvog čovjeka na Mjeseću*, a Orwell je Wellsov utjecaj držao toliko sveprožimajućim za ranog dvadesetog stoljeća, da ga zasigurno ne bi iznenadila primjedba kako se nacrt za 1984. može pronaći u brojnim ranim Wellsovim pripovijestima, ponajviše upravo u *Kad se spavač probudi*.⁷

Druga stvar koju valja zapamtiti jest da, čak i kada je Wells bivao više metom nego nadahnućem antiutopija, podrazumijeva se da je bio dostojan napadanja i da se njegov utjecaj doista smatrao toliko prevladavajućim koliko i štetnim, da je antiutopijski pisac osjetio potrebu da na njega odgovori. Antiutopijsku bajku *Kad se stroj zaustavi* (1909), prikaz dehumanizirane postrojene civilizacije s osnovom u svjetskoj državi, sam njen autor, E. M.

⁶ Obratiti osobitu pažnju na "H. G. Wells" (1922.) u *A Soviet Heretic: Essays by Yevgeny Zamyatin*. Uredila i prevela Mirre Ginsburg (Chicago and London: University of Chicago Press, 1970).

⁷ Najbolju studiju svega toga pruža Mark G. Hillegas u *The Future as Nightmare: H. G. Wells and Antiutopians* (New York: Oxford University Press, 1967).

Foster, opisuje kao "protuudarac nekom od rajeva H. G. Wellsa". Huxleyju je bilo jasno da je Wells neprijatelj. *Vrli novi svijet*, kako je rekao, "bio je roman o budućnosti utemeljen na stravi velsijanske utopije te pobuna protiv nje." Orwell je također žestoko napadao Wellsov utjecaj, okrutno komentirajući, u *Cesti prema viganskom molu* (1937), "do sada već udomaćenu velsijansku utopiju, spretno iskarikaturiziranu u *Vrlom novom svijetu*, raju malih debelih ljudi". Tijekom Drugog svjetskog rata otišao je toliko daleko da je Hitlerovu nacional-socijalističku državu vidio kao izopačenog, ali jasno prepoznatljivog potomka Wellsove znanstvene utopije. U 1984. upotpunio je slučaj protiv Wellsa predstavljajući njegovu vlastitu paklenu viziju svijeta-države - sliku koja nije izgubila na snazi i stravi time što mnoge od svojih ključnih predodžbi i ideja duguje Wellsovim vlastitim ranijim romanima.

Što se tiče devetnaestog stoljeća, jasna nam je važnost dijaloga između utopije i antiutopije, čak i ukoliko taj dijalog ponekad preraste u nedoličnu i glasnu utakmicu. Utopija je preživjela, čak i u tako nesklonim okolnostima, dijelom zbog toga što je postala objektom žestokog okršaja. Kao i prije, utopija i antiutopija međusobno su se podržavale. Štoviše, antiutopija se ne pojavljuje ni iz čega. U popriličnoj mjeri crpe svoju energiju iz snage utopije. Postoji mogućnost da bi utopija mogla uspijevati i bez poticaja antiutopije, ali nije izgledno da bi antiutopija to mogla učiniti sama. Njen utopijski protivnik sačinjava njene životne sokove. Silina Huxleyjeve i Orwellove antiutopije jest mjerom ustrajne životnosti utopije.

Dokaz u prilog tome, djelomično uzet iz same prisutnosti i uvjerljivosti tih antiutopija, jest da je utopija zadržala snažnu pojavnost u prvoj polovici dvadesetog stoljeća te da je pritom Wellsov doprinos bio presudan. To nalaže da bismo ponovno trebali promisliti tradicionalno viđenje, prema kojem je utopija preminula u dvadesetom stoljeću, prema kojem se jednostavno nije mogla nositi s udarcima koje joj je nanijela strahotnost povijesti dvadesetog stoljeća⁸. Mi jednostavno povijest utopije u prvoj polovici dvadesetog stoljeća čitamo previše kroz prizmu *Vrlog novog svijeta* i 1984. To je u potpunom suglasju s prihvaćenim gledištem o udarcu koji su zapadnjačkim idejama napretka i razuma nanijeli užasi rovovskog ratovanja Prvog svjetskog rata, nacističkog provođenja genocida, čistki i gulaga staljinističke Rusije te atomskog bombardiranja Hirošime. Neupitno je da su te stvari antiutopiji pribavile mnogo životne supstance. No, na jednak je način to također učinila i ustrajna prisutnost utopije, i u književnim, i u ostalim oblicima. Utopijsko se pisanje uvijek upućivalo na utopijsku tradiciju onoliko mnogo koliko se upućivalo i na svagda neutopijski svijet. U prvoj polovici dvadesetog stoljeća, antiutopija je kroz sukobljavanje crpla životnu energiju od svog tradicionalnog naličja, utopije.

UTOPIJA ZA DISTOPIJSKA VREMENA

Pretežitost antiutopijskih motiva i predodžbi u standardnim prikazima razvoja dvadesetog stoljeća krije i potiskuje mnoga druga obilježja koja su očevidna čim ih se prisjetimo. Zahvaljujući Huxleyju, pamtimo djecu iz epruvete, cjeloživotno uvjetovanje, bezumnu konformističnost i *somu*; zahvaljujući Orwellu, sjećamo se i Velikog brata, Policije misli, danonoćnog nadgledanja te iskrivljivanja i degradacije jezika u suvremenoj totalitarnoj državi⁹. U tom se smislu Huxleyjeve i Orwellove antiutopijske slike jasno čine uvjerljivijim, barem za kasnije doba, od utopijskih prikaza *Suvremene utopije* i *Oblika predstojećih stvari*.

Zašto smo, međutim, zaboravili Grad vrtova Ebenezera Howarda, Prostrani grad Franka Lloyda Wrighta te Zrakasti grad Le Corbusiera? Zašto smo zaboravili cijeli pokret u arhitekturi i urbanom planiranju prve polovice dvadesetog stoljeća koji je održavao na životu velsijansku

⁸ Vidjeti, primjerice, Chad Welsh, *From Utopia to Nightmare* (London: Geoffrey Bles, 1962).

⁹ Raspravljao sam o tim obilježjima *Vrlog novog svijeta* i 1984. u sedmom i osmom poglavlju knjige *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times*.

vjeru u znanost i razum?¹⁰ Ukoliko književna utopija nije nadahnjivala maštu ili zahtijevala pažnju kao što je to činila ranije, njene su vodeće ideje dobile mnoštvo podrške u ostalim oblicima i disciplinama. Mnoge od njih su se čak i izražavale u utopijskoj maniri, iako su se zbog različitih razloga njihovi autori klonili književne utopije. Ebenezer Howarda doista je izravno potakao Bellamyjev *Osvrt unazad*, a mnogo od ostvarenja Bauhauusa i ostalih pionira suvremenog dizajna, koliko se to god paradoksalnim može činiti, duguje se utopijskim idejama i praktičnim primjerima tog velikog utopista, Williama Morrisa.¹¹ No, čak i ukoliko nedostaje velikih književnih utopija u maniri Campanellina *Grada Sunca* (1623), sa svojim oslikavanjem idealnog grada renesanse, vrhovni su svećenici suvremene arhitekture i urbanizma stvorili zapanjujuća utopijska djela u uracima poput *Vrtnih gradova sutrašnjice* (Howard, 1902.) i *Zrakastih gradova* (Le Corbusier, 1935). Svi su se odrekli nostalginih i neoromantičnih pogleda na grad i prirodnu okolinu snažnim iskazima vjere u sposobnost industrijalizma i kapacitet suvremene znanosti tehnologije i racionalnog planiranja da stvore odgovarajuće nastambe za čovječanstvo.

Čak se i snažnija potpora velsijskoj utopiji mogla pronaći na drugom kraju svijeta: u pokretu "znanost i društvo", koji se razvijao tijekom dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog stoljeća oko britanskih znanstvenika i matematičara kao što su J. B. S. Haldane, Lancelot Hogben, J. D. Bernal, Joseph Needham i Hyman Levy.¹² Dok su intelektualci-književnici pisali puni očajanja, ti su se znanstvenici, zajedno sa svojim istomišljenicima iz kontinentalne Evrope i SAD-a, sa sigurnošću uzdali u znanost u svrhu ostvarenja pradavnog sna čovječanstva o slobodi, miru i obilju. U *Dedalu, ili znanosti i budućnosti*, Haldane (1924.) težio je tome da nadmaši Wellsa - "samo spominjanje budućnosti ga predlaže" - kroz predodžbe vrtoglavih visina do kojih znanost može uzdići čovječanstvo. Haldaneovu dalekosežnu projekciju svijeta preobraženog primjenama znanosti, još je i više nadmašila sjajna Bernalova knjiga *Svijet, tijelo i Vrag* (1929.), najblistavije i najprovokativnije od svih djela pokreta "znanost i društvo". Bernal je u tom radu suprotstavio "tri neprijatelja racionalne duše" i pošao ih jednom za svagda iskorijeniti pomoću znanosti. Fizika bi ukrotila "glomazne, tupe sile prirode", biologija bi pronašla lijeka za probleme ljudskog tijela, a psihologija bi kontrolirala čovjekove "želje i strahove, maštu i gluposti". No, ovaj skroman prikaz gotovo da ne pruža nikakav uvid u to dokle je sezala Bernalova znanstvena imaginacija. Fizika omogućuje čovječanstvu da naseli planete, a zvijezde da pretvori u "djelotvorne grijače strojeve". Biologija omogućuje ljudima da se riješe svojih nedostatnih tijela i da prave pokuse s oblicima života kao što su "dvostruki ili višestruki organizmi", omogućujući na kraju posvemašnju "dematerijalizaciju" i spiritualizaciju čovječanstva, pri čemu ljudska inteligencija stavlja pod svoj nadzor sve oblike života u svemiru. Psihologiju pak tumači, na pomalo makijavelijanski način, kao nacrt prema kojem znanstvenici, jezgra nove obestjelovljene vrste, preuzimaju nadzor nad usmjerenjem svemira te, skriveni u svoje "nebeske sfere", postupaju s ostacima starog nepoboljšanog čovječanstva na zemlji kao s "ljudskim zoološkim vrtom", "zoološkim vrtom koji je toliko inteligentno vođen, da njegovi stanovnici uopće nisu svjesni kako se tamo nalaze tek u svrhu promatranja i eksperimentiranja".

Bernalovo neobično i pretjerano viđenje bilo je samo dio pouzdanja s kojim su znanstvenici suočili budućnost. Poprilično kao socijalisti ranog devetnaestog stoljeća, oni su osjećali da je

¹⁰ Vidjeti s time u vezi knjigu Roberta Fishmanova *Urban Utopias of the Twentieth Century* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1982.) i Peter Hallove *Cities of Tomorrow* (Oxford, Basil Blackwell, 1988).

¹¹ Vidjeti knjigu Nicolasa Pevsnerova *Pioneers of Modern Design: from William Morris to Walter Gropius* (London, Penguin Books, 1975).

¹² Vezano uz taj pokret, konzultirati Gary Werskeyjev *The Visible College* (London, Allen and Unwin, 1978.); za njihove radove vidjeti moju knjigu *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times*, 230. - 242. stranica.

vrijeme književne utopije prošlo: znanost može iznjedrati utopiju u stvarnom životu i stvarnom vremenu. No, njihove su znanstvene spekulacije bile izražene na tek neznatno drugačiji način od onog utopijskog. *Svijet, tijelo i Vrag* moglo se bez teškoće predstaviti kao formalna utopija - doista, nije učinilo ništa do nastavilo duh i namjeru Wellsove *Suvremene utopije*. Bliskost tih dvaju oblika izražavanja postala je bjelodanom u trenutku kad je Aldous Huxley združio sastavnice obaju djelova - zajedno s ostalim doprinosima znanstvenika - te ih okrenuo protiv njihovih autora u svojoj antiznanstvenoj antiutopiji, *Vrlom novom svijetu*.

Wells je čak i razvidnije bio prisutan u drugom obliku koji je održao na životu duh utopije: u novom žanru znanstvene fantastike. Znanstvena je fantastika isuviše ogromno i raznorodno područje, kao, do neke mjere, i suviše ograničeno u svojim vidovima, da bi sama mogla održavati i prenositi ciljeve bilo utopije ili antiutopije. U svakom se trenutku može pronaći pregršt primjera u prilog tome kako nije jasno na koji su način utopija ili antiutopija unaprijedene ili unazađene. One se doista moraju probiti izvan žanra znanstvene fantastike, kao što su to učinile Wellsova *Suvremena utopija*, Huxleyjev *Vrli novi svijet* i Orwellova *1984.*, kako bi zadobile pažnju šireg čitateljstva. To, međutim, ne znači da znanstvena fantastika ne može na svoj vlastiti način i po vlastitoj mjeri doprinijeti sudbini utopije. I ovdje je jasno kako je žanr, kojem je Wells utro put, i za čije je predstavljanje toliko učinio, uzvratio uslugu time što je većinu svojih ranih godina bio gorljiv pristaša velsijanske filozofije. Oba su vodeća znanstveno-fantastična časopisa, *Amazing Stories* Huga Gernsbacka (pokrenutog 1926. u SAD-u) i *Astounding Stories* (koji izlazi od 1930.), održavala izričito optimističan stav tijekom Velike ekonomske krize i godina rata, oslikavajući društva na Zemlji i na udaljenim planetama u kojima su znanost i tehnologija činile čuda u pogledu ekonomskog napretka i socijalnog inženjeringa. Sve do svršetka Drugog svjetskog rata - kada mu je bacanje atomske bombe odredilo stanku za promišljanje - tehnološki je utopijanizam bio prevladavajuća struja unutar znanstvene fantastike¹³.

Tehnologija je, u optimističnom smislu, također bila odlika "Tehnokratskog pokreta", koji je tijekom međuratnog razdoblja uspijevaao na obje strane Atlantika, a osobito u SAD-u. Pokret je, nadahnut idejom "savjeta stručnjaka" Thorsteina Veblena, prihvatio uobičajeni cilj znanstvene utopije - odagnavanje oskudice i rasipnosti putem znanosti i tehnologije. Njegovo ponajvažnije književno očitovanje, *Život u tehnokraciji: kako bi mogao izgledati* (autora Harolda Loeba iz 1933. godine), jasno je prikazalo izvodljivost ideja "Tehnokratskog pokreta" i njegovu zavisnost od ranijih oblika tehnološkog utopijanizma, osobito onog Bellamyjeva. Ali, kao što je bio slučaj sa znanstvenom fantastikom, ovaj je popularni oblik vjere u znanost, poduprijet utjecajnom grupom znanstvenika i inženjera, dao dodatnu snagu znanstvenoj utopiji. Nešto bi se slično moglo reći, iako ponešto blaže, za velike svjetske sajmove koji su se tijekom tridesetih godina održavali u raznim američkim gradovima, s vrhuncem u sajmu "Svijet sutrašnjice", održanom 1939. u New Yorku. Ti su se sajmovi temeljili na stvarnim dostignućima industrijskih dizajnera, kao što su bili Raymond Loewy i Norman Bel Geddes te su odražavali njihov tehnološki optimizam. Sajmovi su svojim živim futurističkim urbanim vidikovcima težili promicanju ideje kako je tehnologija bila u poziciji ostvarenja utopije - "Svijet sutrašnjice" je zapravo pomaknuo kalendar na godinu 1960.¹⁴

Još jednu stvar valja objasniti u vezi s popularnim utopijanizmom prve polovice dvadesetog stoljeća. Često se bilježi distopijska čud vremena, ali upravo je zloslutni tijek svjetskih događaja dao podstreka usponu kulturnog kontra-pokreta, s ciljem otpuštanja pritiska. Svakako se čini

¹³ Za primjer vidjeti knjigu Roberta Scholesa i Erica S. Rabkina *Science Fiction: History, Science, Vision* (New York: Oxford University Press, 1977), 26. - 42. stranica.

¹⁴ O tehnokraciji i srodnim pokretima vidjeti Howard P. Segal, *Technological Utopianism in American Culture* (Chicago: University of Chicago Press, 1985). O svjetskim sajmovima vidjeti Robert W. Rydell, *World of Fairs: The Century-of-Progress Expositions* (Chicago: University of Chicago Press, 1993).

razumnim takvo objašnjenje opojnog i hedonističkog "Doba jazza" iz 1920-ih, gomila koje su se slijevale u čudesno ukrašene i oslikane palače kako bi pogledali filmove što su ih udaljivali od njihova svakodnevna života i činili da zaborave svoje brige. To je jednako razumno objašnjenje i uspjeha staromodnih Shangri-La utopija, kao što je Hamiltonov *Izgubljeni obzor* iz 1933. godine. Ljudima su bili potrebni snovi, a Hollywood i ostali snabdjevači masovne kulture bili su ih spremni pružiti napretek. Mogli bismo to nazvati eskapizmom, no u svakom slučaju, to nije bila zamjena ozbiljnom predstavljanju utopije u književnom obliku (ukratko, budući da se utopiju predstavljalo u isuviše dostupnom i lako dostižnom obliku, zaboravljalo bi je se jednakom brzinom kojom je se i uživalo). Ali, zajedno s ostalim oblicima popularnog utopijanizma, nesumnjivo je u nekoj mjeri pridonjela održavanju utopijskog duha na životu.

Konačno, važno je naglasiti često previđan, u ranijem dijelu stoljeća, aspekt utopijske priče. Navikli smo izobličena fašizma i komunizma promatrati kao ključna u napadu na utopiju - doista, kao nosivu strukturu antiutopija poput *Mi* i 1984.. To, u biti, nema potrebe poricati, ali trebali bismo također zapamtiti da je, barem u poimanju, bila riječ o utopijskim nacrtima. U slučaju fašizma, takvo bi se nešto teže moglo zapaziti - *Mein Kampf* nije lako čitati kao utopiju - no utopijski su elementi ipak očigledni u veličanstvenim Mussolinijevim projektima za preoblikovanje Rima i u planovima Alberta Speera za arhitekturno izražavanje duha fašizma u Berlinu i drugdje. Fašistički je svjetonazor slavio tijelo i suvremene strojeve, nastojeći postići da prvospomenuto djeluje sa snagom i učinkovitošću potonjeg (lirski to slavi film *Olympia* Leni Riefenstahl iz 1938. godine, jednako kao što to čini *Trijumf volje*, njen dokumentarac iz 1934. o Nurnberškim skupovima, slaveći snagu kolektivnog osjećanja i nastojanja). Istovremeno je ta filozofija, osobito u svojoj nacističkoj inačici, sadržavala snažne elemente religioznog štovanja prirode, uzdajući se u to da će polja, šume i planine obnavljati dušu suvremenog čovjeka. Iz te je proturječne mješavine stvorena fašistička utopija, koja je naišla na simpatije dobro izvan granica svoje talijanske i njemačke postojbine.¹⁵

Kod komunizma ili socijalizma, utopijska je dimenzija jasnija - čak bismo mogli reći neizbježna. Socijalizam je bio *utopija* devetnaestog stoljeća, a njegovo izobličavanje u društvenim eksperimentima dvadesetog stoljeća nikad nije posve odstranilo utopijsko obećanje. Paradoksalno, to je još i točnije u vezi s najvećim od svih takvih eksperimenata, sovjetskim komunizmom. Jasno je da su ispadi staljinizma, kao i mnoge druge stvari u kojima je sovjetski komunizam propustio ostvariti samoproteknuta načela, priskrbili neke od središnjih sastojaka antiutopija (Orwellova *Životinjska farma* iz 1945. godine navijestila je to čak i bolje od njegove 1984. Jednako briljantan prikaz bila je *Tama o podneva* Arthura Koestlera iz 1940., iako se nije radilo o antiutopiji u strogoj smislu riječi). No, ono što je mnogim ljudima u isto vrijeme bilo jednako važno jest sama činjenica da je Sovjetski Savez uopće postojao, da se socijalizam prokušavao u najveličajnijem razmjeru, u najvećoj zemlji svijeta, ne jako udaljenoj od središta Evrope, a ne u nekoj sićušnoj državi Trećeg svijeta. Mladi Arthur Koestler bio je samo jedan od mnogih intelektualaca koji su držali da je "nova zvijezda Betlehema uzišla na Istoku"; za Andrea Gidea Sovjetski je Savez bio "zemlja u kojoj pretpostavljam da je Utopija u postupku ostvarivanja".¹⁶ I Koestler i Gide kasnije su postali slavni pokajnici-opozivači, no bilo bi pogrešno u tom prosvještavanju određenih slavni intelektualaca vidjeti sveopće napuštanje vjere u socijalističku utopiju. Dok god je Sovjetski Savez nastavio postojati, dok god je socijalizam opstojao u nekim stvarnim društvima, postojala je i nada da će se greške i mane socijalističke prakse moći popraviti jednom u budućnosti. Tek kad je Sovjetski Savez posrnuo i propao te su nade postale ugrožene u samom svom temelju.

¹⁵ Utopijski aspekti fašizma odlično su iznijeti u radu Zeeva Sternhella "Fascist Ideology" iz zbornika *Fascism: A Reader's Guide* (ur. Walter Laqueur) (Harmondsworth: Penguin Books, 1979).

¹⁶ Za utopijska nadanja uložena u Sovjetski Savez, vidjeti Richard Crossman (ur.) *The God That Failed: Six Studies in Communism* (London: Hamish Hamilton, 1950).

1948. godine, kada je Orwell napisao svoju *1984.*, američki je psiholog B. F. Skinner objavio *Walden Two*, koja je bila gotovo jednako provokativna i razotkrivajuća. U svijetu koji se naprezao da izroni iz razaranja Drugog svjetskog rata, i koji si je pokušavao objasniti objelodanjene nacističke i staljinističke užase, Skinnerova je utopija bila provokativna utoliko što se činilo da je ona do stanovite mjere posudila neke od navada tih istih društava koja su počinila ta zlodjela. Ta je utopija "bihevioralnog inženjeringa" proglasila pouzdanje u znanost, a snažno je podsjećala na fašistička i komunistička načela kroz uvjerenje u sposobnost znanstvenika da manipulira i preoblikuje ljudsko ponašanje. Aldous Huxley je *Vrlim novim svijetom* već bio proizveo satiru koja proklinje bihevioralno uvjetovanje kao rješenje individualnih i društvenih boljki; sada se pojavio Skinner, veselo prihvaćajući izazov i bacajući biheviorizam ravno nazad u Huxleyjevo lice.¹⁷

Walden Two je, međutim, uz bacanje u lice antiutopiji, bio značajan i zbog drugih razloga. Mi se običavamo zadržavati na sumornim vidovima poslijeratnog svijeta. Apokaliptički prizori Dresdena, Hamburga i Berlina, kojim je završen Drugi svjetski rat, bacanje atomske bombe na Hirošimu i Nagasaki, masovni progon i preseljavanje ljudi u središnjoj i istočnoj Evropi, opustošena gospodarstva evropskih zemalja, počeci hladnog rata: to, čini se, nisu bila utopiji sklona vremena. *1984.* je bez sumnje bila njihov prikladan odraz, a Huxleyjeva postholokaustna antiutopija *Majmun i bit*, iz 1948. godine, možda još prikladniji.

No, iz Drugog svjetskog rata proizlaze Ujedinjeni narodi i zametak Evropske zajednice. Uvodi se Marshallov plan kako bi se obnovila evropska gospodarstva, u Njemačkoj i Japanu se uspostavlja demokracija. U Britaniji nova je laburistička vlada težila polaganju temelja novoj vrsti društva blagostanja, a diljem Evrope socijalističke su stranke, oslanjajući se na ugled Sovjetskog Saveza, postajale sve poduzetnijim. Istovremeno, moćni je SAD bio zapreka imperijalnim težnjama Sovjetskog Saveza u Evropi i drugdje u svijetu. U *kibucima* novoustanovljene izraelske države, religiozni je filozof Martin Buber, u svojim utjecajnim *Putevima unutar utopije* (1949.), obnovio komunsku tradiciju utopijskog socijalizma Owena i Fourniera, i ponudio je svijetu kao alternativu sovjetskom komunizmu. Utopija, ili, drugim riječima, zamisao valjana društva, nije dakle bila potpuno u neskladu s vremenima. *Walden Two* nije bila pretjerano zastranjivanje; ništa veće, u svakom slučaju, od pastoralne utopije *Sedam dana na Novoj Kreti* (1949.) Roberta Gravesa, iz istog razdoblja. Kao i ranije tijekom stoljeća, utopija se pridružila antiutopiji i ostala njen neizbježni partner, kao i prirodni protivnik. Taj će obrazac također nastaviti postojati i u drugoj polovici stoljeća, ali novost koja se javila bila je promjena položaja književne utopije - a samim time i stanja utopije.

UTOPIJANIZAM LIŠEN UTOPIJE?

Čini se da je obrazac utopijskog mišljenja u drugoj polovici dvadesetog stoljeća izgledao ovako: Javlja se snažno oživljavanje utopijanizma - u popularnoj publicistici, društvenoj teoriji, pa čak i u određenim oblicima političke djelatnosti. Istovremeno, književna utopija niti zadržava kontinuitet, niti oživljava - barem ne, u svakom slučaju, u mjeri dostatnoj za pridobijanje šire publike. Drugačije rečeno, nema niti jednog Wellsa za drugu polovicu stoljeća. U usporedbi s prvom polovicom, to znači da je utopija slabija, usprkos općem prevladavanju većeg stupnja optimizma, a njena je sudbina sada neizvjesnija no što je bila tijekom bilo kojeg drugog dijela stoljeća, pa možda čak i bilo kojeg stoljeća.

Moramo obratiti pažnju na osebnost te situacije. Bilo je razdoblje u prošlosti kada je književna utopija oslabjela ili gotovo nestala - početak devetnaestog stoljeća bilo je jedno od

¹⁷ Za reakciju na Skinera i osnovne natuknice o *Walden Two*, vidjeti deveto poglavlje moje knjige *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times*.

njih, kao što smo već sugerirali. Utopiju su tijekom tih posnih razdoblja na životu održavali drugi oblici utopijanizama, a utopijska društvena teorija i eksperimentalna zajednica su bivale čestim nadomjescima. No, općenito, književna je utopija oživjela i, tijekom određenog procesa, osnažila utopijsku tradiciju. Bez književne utopije gotovo da ne bi bilo napadnih predodžbi i stvarnih slika pomoću kojih bismo pamtili i u svojim umovima uglavili utopijsku viziju. Kako bi utopija izgledala u prvoj polovici dvadesetog stoljeća bez Wellsovih Samuraja i Svjetske države? Postoje li, međutim, usporedive predodžbe za drugu polovicu stoljeća? Uvjerljivija nije bila niti antiutopija. Izuzev otrcanih ponavljanja, doista ne postoji ništa što bi se dalo usporediti s Huxleyjevim odlijevenim bebama i Orwellovim Velikim bratom.

Kasnije ćemo razmotriti zbog čega je tome bilo tako. Prva stvar koju valja zamijetiti je izuzetno moćno buđenje optimizma, koje je prohujalo zapadnim nacijama 1950-ih i 1960-ih. To je na pomalo tipičan način, ukoliko se pozovemo na prvu polovicu devetnaestog stoljeća, iskazano odbacivanjem utopija kao zastarjelih i nezbiljskih naprava. "Doba utopija je prošlo, a njihovo je mjesto zauzeo realizam..."¹⁸, izjavljivali su autori *Industrijalizma i industrijskog čovjeka* (1960), naširoko čitanog i mnogo citiranog uratka društvene znanosti. No, oni su u istom dahu pošli uskrsnuti utopiju u novom obliku: kao cjelovit sustav industrijalizma i industrijskog društva. Činilo se da bi sama industrijska civilizacija mogla biti pristao objekt utopijskih stremjenja. Ti su autori obznanili da je u dvadesetom stoljeću industrijalizam, kako ga je razvijalo zapadno društvo, postao "ciljem ljudske vrste i suštinom nacionalnih težnji"¹⁸.

U desetljećima nakon Drugog svjetskog rata bilo je mnogo iskaza te vrste. Tvrdilo se da su ideološki sukobi sada zastarjeli: je li društvo preuzelo socijalistički ili kapitalistički oblik u konačnici nije bilo od velikog značaja. Ono što je bilo značajno jest da su oba oblika industrijska, to jest da su posvećena ekonomskom rastu i potpunom ostvarenju potencijala znanosti i tehnologije. Stare antiutopijske sablasti i strahovi koje je stvarala znanost i tehnologija bili su otklonjeni, barem za neko vrijeme. Znanstvenici su ti, kako je rekao Sir Charles Snow u *Dvjema kulturama i znanstvenoj revoluciji* (1959.), koji "imaju budućnost u svojoj srži". Intelektualci-književnici bili su "prirodni tehnoskeptici", čije su se pritužbe na račun industrijske civilizacije trebale protumačiti kao bijedno i samougađajuće kukanje. Divovi poput MIT-a¹⁹ i Sovjetske akademije znanosti bili su ti koji su otklanjali oskudicu u svijetu i slali čovjeka u svemir.

Taj je snažan odjek pokreta "znanost i društvo" iz dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog stoljeća, imao svog pandana u rehabilitaciji dvojice među najvećim neprijateljima utopije, Darwina i Freuda. Darwin je, usprkos pogrešnom načinu na koji su ga neki njegovi sljedbenici predstavljali i tumačili, prikazao evoluciju nesusjesnom i krajnje manjkavom u pogledu moralnih načela. Freud je suprotstavio sile "instinkta smrti" (thanatosa) onima "instinkta života" (erosa), a kroz cjelokupnu je svoju socijalnu filozofiju civilizaciju prikazivao najslabijom i najranjivijom od svih ljudskih obrana od razornog poriva nesusjesnog. Darwin i Freud su zajedno postavili najozbiljniju prepreku svakoj ideji napretka; njihovi su disonantni glasovi zaprijetili trajnim potapanjem onoga što je Freud prezrivo nazvao "uspavankama o Raju"²⁰.

Biolozi poput Sir Juliana Huxleyja su tijekom 1950-ih, miješajući nazore njegova znamenita djeda Thomasa Henryja Huxleyja i njegova brata Aldousa (da ne spominjemo njegove vlastite ranije radove), pokušavali izbaviti Darwina iz ruku pesimista i vidjeti u njemu apostola napretka. Daleko od "niza slijepih uličica", kako je sam Julian Huxley jednom rekao, na evoluciju se sada gledalo kao na kozmički proces koji vodi općem povećanju svekolike učinkovitosti, organizacijske složenosti i inteligencije žive tvari. Evolucija je pokazala kako je "napredak, kao opća istina, neizbježan"²¹. Isti je zaključak iznio i Piere Teilhard de Chardin u *Fenomenu*

¹⁸ Clark Kerr et al., *Industrialism and Industrial Man*, 2nd ed. (Harmondsworth: Penguin Books, 1973), 83. te 264. - 265. stranica.

¹⁹ Massachusetts Institute of Technology (op.prev).

²⁰ *Civilization and Its Discontents* (1930.; London: Hogarth Press, 1963), 59. stranica.

čovjeka iz 1959. godine, ambicioznom radu koji je sintetizirao kršćansku teologiju i evolucionističku biologiju (a kojeg je Huxley odlično predstavio engleskom govornom svijetu). U Chardinovu prikazu, vrhunac je evolucije pojava ljudske svijesti i njen uzlaz u "noosferu", sferu pročišćenosti uma u kojoj nestaje tjelesno postojanje. Tom transcendentnom vizijom dostižemo krajnji stadij svog života i sve stvari, dostižemo rješenje pitanja svih sukoba i neskladnosti, koji su do tada bili sveprisutni.

Nakon što se Darwina smjestilo na prikladan, progresivni pravac, bio je red na Freuda. To je umnogome ostvarila sjajna "frojdmarksistička" škola, koju je pokrenuo Wilhelm Reich, a nastavljači su bili Erich Fromm i Herbert Marcuse. Oni su pokušali pokazati da je Freudov pesimizam utemeljen na preizbiologiziranom pogledu na nagone, a da su zaista ono što je on podrazumijevao, osobito u vezi s posesivnim i agresivnim nagonima, u svom temelju zapravo umeci društva, osobito kapitalističkog društva. Nije, stoga, bila riječ o nepremostivim preprekama na putu dostizanja miroljubivog i skladnog socijalističkog društva. U djelima kao što je *Eros i civilizacija* (1955), *Jednodimenzionalni čovjek* (1964.) i *Esej o oslobođenju* (1969), Marcuse je razvio ideju o preobrazbi požudnih nagona u snage suradničke proizvodnje i stvaranja profinjanih predmeta. Samo bi društvo postalo "umjetničko djelo". Potaknuti pravim društvenim i političkim promjenama, "načelo zadovoljstva" moglo bi nadvladati tvrdoglavo "načelo stvarnosti", eros bi mogao ukrotiti thanatosa.²²

Marcuse je bio jedan od heroja "kontrakulture" 1960-ih, unutar koje su također slobodno tekle utopijske struje. Kritika industrijskog društva pretvorena je u viziju, koja se od tradicionalnih socijalističkih alternativa razlikovala u naglasku stavljenom na zabavnost i zadovoljstva stvaranja.²³ Radikali iz šezdesetih nisu vidjeli problem u proizvodnji, već u njenom korištenju: njenoj koncentriranosti u zatupljujućem i zakržljavajućem konzumerizmu. Tijekom pariških "svibanjskih događanja" iz 1968., vrhuncu studentskog radikalizma šezdesetih, francuski su studenti zamijenili Karla Marxa Grouchom Marxom, Freuda Fourierom i de Sadea Dalijem i nadrealizmom, kako bi proizveli opojnu utopiju koja je izvrnula naglavačke tradicionalni socijalistički program, i proglasila nadmoć spontanosti i snage imaginativne misli. Grafiti koji su prekrili pariška pročelja tih mjeseci bili su nabijeni utopijskim osjećanjima poput ovih: "Budi realan - traži nemoguće"; "Svu moć imaginaciji"; "San je taj koji je stvaran".

EKOTOPIJA

Utopijske, kakve su već bile, šezdesete nisu iznjedrile izrazitu književnu utopiju. Radovi koji su zaokupili čitateljsku maštu bili su djela kulturne i društvene kritike, kako je popularizirano u slavjenim prikazima poput *Obnavljanja Amerike* Charlesa Reicha iz 1970. godine. Književnost kao takva ostala je u mračnom distopijskom raspoloženju. Tih su godina uspješnice bili romani poput *Gospodara muha* Williama Goldinga (1954.) i *Paklene naranče* Anthonyja Burgessa (1962.), oba usmjerena na inherentni potencijal ljudske prirode za nasilnost i divljaštvo. I znanstvena je fantastika pretežno bila ispunjena zlim slutnjama, sve još od Hirošime. pisci znanstvene fantastike su, pod sloganom J. G. Ballarda kako je "jedini istinski tuđinski planet zemlja", oslikavali svjetove koje su razorili prenapučenost i ekološke katastrofe. Putovanja u svemir sve su više završavala u paklu, osobito unutarnjem paklu psihe.²⁴

²¹ Julian Huxley, *Evolution in Action* (London: Chatto and Windus, 1953), 113. stranica.

²² Za daljnju raspravu o Marcuseu i "Frojdmarksistima", vidjeti moju knjigu *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times*, 393. - 402. stranica.

²³ Vidjeti djelo Theodora Roszakova *The Making of Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition* (Garden City, N.J.: Doubleday, 1969).

Međutim, nova se utopija stvarala iz antiutopijske znanstvene fantastike i društvene kritike kontrakture. Pojavio se nov nazor na društvo, primičući se mnogobrojnoj kritici tehnologije, ekonomskog rasta, kapitalizma i potrošačkog mentaliteta novijeg datuma. To je bila ekološka utopija, ili "ekotopija"; vizija društva ustrojenog prema ekološkim uzusima. Ekologija je, zajedno s feminizmom, bila glavni baštinik radikalizma šezdesetih godina: tijekom 1970-ih i 1980-ih bila je pogonska snaga alternativnih prikaza suvremenog društva. Velika je većina tih prikaza, u skladu s tadašnjom modom, bila izražena u znanstvenim i društvenjačkim pojmovima, čak i kad su prenosili žestoke i izrazito dramatične poruke. Primjeri takvih djela su *Populacijska bomba* (1968.) Paula Ehrlicha, *Granice rasta* Rimskog kluba (1972.), "Nacrtr opstanka" časopisa *The Economist* (1972.) te *Društvene granice rasta* Freda Hirscha (1977).

No, za razliku od kontrakturne kritike, ekotopija je postigla i književni oblik. Veliki su joj uzor pritom bile idilične *Vijesti iz Nedodije* Williama Morrisa iz 1890. godine, ekotopija koja se tek sad mogla takvom nazvati, i koja je bila mnogo ispred svoga vremena. Mnogo neposrednija, i na mnogo načina simbolički važnija, bila je tu i genijalna utopija *Otok* (1962.) sada već ostarjelog Aldousa Huxleyja. U tom obratu u odnosu na antiutopijski *Vrli novi svijet*, Huxley je pregrupirao mnoge sastojke svoje prijašnje satire, poput znanstvenog i kemijskog uvjetovanja, kako bi predstavio sliku blagog, ekološki osvještenog društva koje je sjedinilo zapadnjačku znanost i istočnjačku duhovnost: "struja više budizam jednako valjano društvo", kažu Palinežani. Zapadnjačka znanost daje sredstvo, a istočnjačka filozofija konačno oblikuje društvo u smjeru miroljubivosti, suradnje i ekološke uravnoteženosti.

Dostupnija nezapadnjačka filozofija, u ovom slučaju posuđena od sjevernoameričkih Indijanaca, bila je dijelom nadahnuća *Ekotopiji* Ernesta Callenbacha iz 1975. godine, književnoj utopiji s američke zapadne obale, koja je, čini se, ekotopiji podarila svoje ime, iako se većinom naslanjala na standardne ekološke ideje. Ekotopija, odmetnička republika s pacifičkog sjeverozapada SAD-a, utjelovljuje filozofiju "malo je lijepo" ekonomista E. F. Schumachera, zajedno s reciklažnim tehnologijama i obazrivim, napola religioznim stavom prema okolišu, kakav zagovaraju "duboki" ekolozi. U saunama i parnim kupeljima veoma je zabavno i veselo: Ekotopijanci su uspjeli skratiti radni tjedan na dvadeset sati i ozbiljno shvaćaju dokolicu i uživanje, u dobroj kalifornijskoj maniri. No, najvažnija je stvar ljubav i poštovanje prema prirodi. Utoliko Ekotopijanci mnogo posuđuju od plemenskog učenja Indijanaca. Posjetitelj Will Weston bilježi u svoj dnevnik:

Neki su ekotopijski predmeti, poput odjeće, kožara i osobnog nakita, možda izvorno indijanski po nadahnuću. No, ono što je najvažnije je težnja za životom u ravnoteži s prirodom; "hodaj lagano zemljom", postupaj sa zemljom kao s majkom. Nije nikakvo čudo što je takvom ćudoređu sumnjiva većina industrijskih postupaka, radnih rasporeda i proizvoda! Tko bi upotrijebio rovokopač na vlastitoj majci?

Sjevernoamerička indijanska kultura izvršila je važan utjecaj, i to kroz njena oca, antropologa Alfreda Kroebera, na Ursulu K. Le Guin i njen roman *Razbaštinjeni* iz 1974. godine, najsloženiju i najzanimljiviju od svih suvremenih ekotopija. Ondje, međutim, nije prisutan jednostavni primitivizam: dapače, nije prisutan niti jednostavni utopijanizam. Uporaba znanstveno-fantastičnog stila dozvoljava Le Guinovo usložnjavanje načina predstavljanja utopije. Ona opisuje dvije oprečne civilizacije na dvije planete - Urras tek blago prurušenu Zemlju, koja je dostigla visoku razinu tehnološkog razvoja, i Anarres, bivšu rudarsku koloniju

²⁴ Za znanstvenu fantastiku tog vremena, vidjeti knjigu Kingsleyja Amisa *New Maps of Hell* (London: Gollancz, 1961.) i Patricia Parrindera (ur.) *Science Fiction: A Critical Guide* (London: Longman, 1979).

Urrasa, koja je pošla vlastitim putem i postala uglavnom samodostatna zajednica ustrojena na anarhističkim i ekološkim načelima. Urras je bogat i prekrasan, ali istovremeno obilježen nejednakošću i izrabljivanjem. Anarres je pak pust i materijalno siromašan, no obiluje jednakošću i duhom suradnje. Le Guin nije nepristrana u vezi s te dvije civilizacije: naočigled je sklona Anarresu te se na kraju njen glavni junak Shevek, fizičar koji putuje iz jedne kulture u drugu, odlučuje za povratak na Anarres, usprkos primamljivim ponudama koje je dobio na Urrasu. Vidio je siromaštvo i bijedu na Urrasu, uhićen je u neuspjelom pokušaju pobune te razmišlja na sljedeći način:

Slobode nema. On je kutija - Urras je kutija, paket, sa svim tim predivnim omotima od modrog neba, livada, lužova i velebnih gradova. A tada otvoriš tu kutiju, što je unutra? Mračan podrum pun prašine, i mrtvac.

Le Guinova nam međutim ne želi taj izbor učiniti lakim. Izvorni podnaslov njene pripovijesti bio je "dvosmisljena utopija", a ta neodređenost, ili čak prikladnije rečeno podvojenost, njen je pečat. Anarres nije potpuno dobar, a Urras posve loš. Prvospomenuti je ogoljen i negostoljubiv, i njegova je revolucija dosegla i isuviše predvidljivu točku doktrinarne krutosti koja znanstvenicima poput Sheveka priječi istraživanje. S druge strane, na Urrasu Shevek osjeća oslobađajući učinak lagodnosti i obilja te ga privlače poštovanje privatnosti i mogućnosti koje se nude za oslobađanje individualne poduzetnosti i nadarenosti. Granica između utopije i antiutopije je zamagljena: izgleda da postoji mogućnost da se utopija izopači u antiutopiju, a da se, sukladno tome, antiutopija promakne u utopiju. Ta je podvojenost vjerojatno iskren odraz stanja ekotopije. Za neke, ona je jedina moguća budućnost, želimo li izbjeći zamci iščezavajućih resursa i opustošenog i onečišćenog svijeta; za druge, ona je prijetnja autoritarnog i ujedačujućeg uređenja, možda čak i neke vrste "ekofašističkog" režima.

FEMINISTIČKE UTOPIJE

Razbaštinjeni je po svom sadržaju gotovo jednako feministička utopija, koliko i ekotopija. Revolucionarni utemeljitelj Anarresa je proročica Odo, a Anarres je vrlo obzirno egalitaran u pogledu spolova. Ekotopija se preklapa s feminističkom utopijom, kao što izgleda da feministička utopija gotovo nesvjesno usvaja ekološke poglede. To uopće ne iznenađuje, jer i ekologija i feminizam dijele zajedničke korijene u kulturi šezdesetih, kao i u daljoj prošlosti. No čini se bitnim predstaviti feminističku utopiju kao jedan od možda najbrže rastućih oblika utopije u sadašnjem trenutku.

Možda je bilo neizbježno da se žene pozabave utopijom. Gdje bi drugdje bile slobodne i jednake? Niti jedno poznato društvo u povijesti im nije dozvolilo da u materijalnom ili simboličkom smislu budu jednake s muškarcima. Čak su im i u ranijim utopijama bile strogo podređene. Doista, jedna je od prvih feminističkih utopija bila vatren odgovor na prikaz žena u Bellamyjevu *Osvrtu unazad*. U *Njenoj zemlji* (1915.), Charlotte Perkins Gilman je uspostavila ravnotežu predstavljanjem nježnog matrijarhalnog društva, iz kojeg su muškarci bili uklonjeni, a žene su rađale u ekstatičnom činu partenogeneze.

Primjer C. P. Gilman bio je zarazan. Među nešto novijim feminističkim utopijama, utopijsko se društvo Dokolica, iz *Ženskog čovjeka* (1975.) Joanne Russ, također veselo održava bez muškaraca; u *Lutokraju* Sally Gearhart (1978.), muškarci su gospodari u svojim mehaniziranim gradovima, no na selu su nemoćni u odnosu na žene, koje su uspostavile sveženske zajednice i razvile moći telepatije telekineze i letenja. Muškarci su kao jednaki prisutni u *Ženama na*

rubu vremena Marge Piercy iz 1976. godine, no njeno je društvo budućnosti posudilo postupke laboratorijskog razmnožavanja iz *Vrlog novog svijeta*, ne oslobađajući time samo žene od rađanja, nego i omogućujući muškarcima da iskuse radosti i skrb majčinstva zajedno sa ženama ("Svi mi postajemo majkama. Svako dijete ima troje.").

Energija koja je nadahnula te vizije, također je, na već svojstven način, potaknula njihovu suprotnost: feminističku antiutopiju. U *Služavkinjoj pripovijesti* (1985.) Margaret Atwood, žene su muškarcima robinje, bilo kao ukrasne supružnice, ili jednostavno kao rasplodni strojevi. Antiutopija je u ovom slučaju, kao uostalom i u svakom drugom, sklona pojačavanju i odražavanju trenutno postojećih obrazaca. Odatle feministička utopija često sadrži izričitu antiutopiju, kako bi osvjetlila trenutni položaj žena (vraćajući se time na stari obrazac, kakav nalazimo u Moreovoj *Utopiji* i Swiftovim *Gulliverovim putovanjima*, po kojem se utopija i antiutopija pojavljuju unutar istog djela). Knjiga J. Russ *Ženski čovjek* bavi se četirima različitim budućnostima za žene, pri čemu su dvije od njih distopične u pogledu spolne nejednakosti i degradacije žena. *Žene na rubu vremena* također sadrže letimičan pogled na alternativnu budućnost: paranoidni svijet grube nejednakosti, izrabljivanja i gladi za moći, u kojima žene, iznova i iznova prepravljane svemirskom plastičnom kirurgijom, postoje jednostavno kao plaćene kurve za muškarce. A u *Razbaštinjenima* egalitaran je položaj žena na Anarresu suprotstavljen njihovoj uobičajenoj ulozi zavisnih igračaka muškaraca na Urrasu.²⁵

Feministička je utopija jedan od pokazatelja da je književna utopija itekako živa. Ženski su pisci, i više nego muški, snažno i maštovito istražili njene mogućnosti. Doris Lessing je, u svom vijencu *Canopus in Argus: arhivska grada* (1979. - 1983), izvanredan skorašnji primjer pisca koji se okrenuo utopijskoj tradiciji, u njenu znanstveno-fantastičnom ruhu, kako bi istražila moguće buduće svjetove. No sudbina djela D. Lessing je poučna. Za razliku od njenih ranijih romana, poput *Zlatne bilježnice* (1962), *Canopus* je bio progнан na police knjižara i knjižnica rezerviranih za znanstvenu fantastiku, i shodno je tome privukao tek ograničen krug čitatelja. To je općenito bila sudbina većine utopijskog pisanja u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Utopija je bila "getoizirana". Uglavnom je uklopljena u popularni žanr znanstvene fantastike, pri čemu pridobiva oduševljenje, ali istodobno nediskriminativno čitateljstvo, dok se kritičari i šira publika na nju ne osvrću. Kad se probije iz tog kruga, što se ponekad zbiva u slučaju ekotopija i feminističkih utopija, ponovno je sklona obraćati se ograničenom i specijaliziranom čitateljstvu. *Ženske ljude* i *Žene na rubu vremena* srdačno dočekuju feministkinje i njihovi poklonici te žustro o njima raspravljaju među sobom; *Ecotopia* ima privrženu sljedbu među ekološkim grupama. Ali ne bi bilo čudno kad bismo otkrili kako mnogi obrazovani ljudi u Britaniji ili Americi nikad nisu čuli za njih, niti bi se oni osobito posramili vlastita neznanja kad bi im se na takva djela obratilo pažnju²⁶. Teško je zamisliti takvu okolnost, u njihovo vrijeme, ali čak i nakon njega, sa *Suvremenom utopijom*, *Vrlim novim svijetom* ili *1984*. "Rječite su slike" budućnosti, bilo u pozitivnom ili negativnom tonu, zastarjele. Utopija je izgubila svoju publiku.

UTOPIJA NA KRAJU DVADESETOG STOLJEĆA

Usprkos učestalim proglasima te vrste, utopija ipak nije umrla u dvadesetom stoljeću.

²⁵ Za daljnju raspravu o feminističkoj utopiji, vidjeti Tom Moylan, *Demand the Impossible: Science Fiction and Utopian Imagination* (New York and London: Methuen, 1986.) i Frances Bartowski *Feminist Utopias* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1989).

²⁶ Izgleda da se jedan rad te vrste uspio probiti iz geta: *The Dispossessed* Ursule Le Guin. Vidjeti, primjerice, zahvalnost u knjizi Raymonda Williamsa "Utopia and Science Fiction", iz *Problems in Materialism and Culture* (London: Verso, 1980).

Wells bi i sam bio dovoljan da je održi na životu u prvoj polovici stoljeća, ali utopija je u drugoj polovici stoljeća posrnula, ili je u najboljem slučaju bila na određen način usmjerena prema specijaliziranom čitateljstvu. Utopijanizma je bilo, kao što smo vidjeli, u izobilju. No, mnogo se više zadržao u području socijalne i kulturalne teorije - kao što je, dakako, to bio slučaj i s njegovim vjernim drugom, antiutopijom - nego što se bio izražavao u klasičnom obliku književne utopije. Ukoliko je obrazloženje ovog eseja točno, to predstavlja problem za utopiju, i za njenu buduću dobrobit. Što o njenom stanju možemo reći u zaključnim godinama dvadesetog stoljeća, i na pragu novog stoljeća te, doista, i novog tisućljeća? Je li joj milenijski "pull" išao na ruku?

Kako se stoljeće primicalo kraju, neke su novine zacijelo postale očevidne. Istaknut događaj bio je pad Sovjetskog Saveza i, gotovo svugdje, raspad komunističkih režima (Kina i Kuba, sa Sjevernom Korejom i Vijetnamom, za sada ostaju glavnim iznimkama). Teško da možemo pretjerati govoreći o važnosti toga za utopiju. Kakav god osjećaj gajili prema Sovjetskom Savezu, njegovo je postojanje ukazivalo na mogućnost alternative kapitalističkom sustavu Zapada. Bila je to alternativa zaodjenuta u način izražavanja i urezana u obećanje socijalizma, velike utopije devetnaestog i dvadesetog stoljeća. I pritom uopće nije važno što je za mnoge socijaliste Sovjetski Savez bio socijalistički samo po imenu; ime može imati golemu moć.

Smrt Sovjetskog Saveza je dakle u mnogima budila pomisao o kraju ne samo socijalizma kao projekta koji pruža nadu i sposoban je živjeti, nego i o kraju utopije same. Kao i u nekoliko prethodnih navrata, još jednom su intelektualci - naročito oni u bivšim komunističkim zemljama - proglasili smrt utopije. No, čini se da svijet ne može živjeti bez neke predodžbe o utopiji, jer da je jedna od izravnih posljedica pada komunizma bilo uzvisivanje zapadnjačkog društva slobodnog tržišta do statusa utopije. U jednoj od najpopraćenijih izjava ove vrste američki mislilac Francis Fukuyama proglasio je "kraj povijesti", pod čime je mislio na kraj svih ideoloških prijevora u svijetu. Razlog tome nije bilo to što su svi sustavi prestali biti primamljivima, nego to što je jedan od njih, sustav liberalnog kapitalističkog društva, iskazao svoju jasnu nadmoć i obznanio se, konačno i odlučno, kao "završna točka evolucije čovječanstva". Liberalni kapitalizam *bio je* utopija; sustav koji je u najvećem dijelu svoje povijesti bio toleriran i promican kao najmanje loš od svih koje bismo mogli izumiti, sada se našao preobraženim u odredište ljudske povijesti, u utjelovljenje svih nada i želja čovječanstva²⁷.

Fukuyamina gorljiva prerada stare hegelijanske ideje bez sumnje je odzvonila u suglasju s nadama mnogih ljudi u bivšim komunističkim zemljama, iako je za njih neku vrstu utopije prije mogao predstavljati kalifornijski konzumerizam nego liberalna demokracija. Njihova razočaranja u događaj nisu u toj mjeri dovela do raščaravanja cilja, koliko do trezvenog priznanja da bi se za njih on mogao ostvariti tek kroz dulje razdoblje. No, za druge, Fukuyamin proglas čini se nije bio samo uvredljiv primjer zapadnjačkog trijumfalizma, nego je predstavljao i ozbiljno pogrešno iščitavanje činjenica. Zaslijepljen socijalističkim izazovom, Fukuyama je propustio zapaziti da postoje i mnogo dublje prijetnje zapadnjačkom načinu života nego što je to sovjetski komunizam - a to je, na kraju krajeva, predstavljalo i raznolikost modernosti i uistinu je bilo zasnovano na zapadnjačkoj ideologiji. Američki politolog Samuel Huntington je u svom snažnom doprinosu javnoj polemici povodom svrgnuća komunizma zauzeo stajalište da povijest ne samo da se ne primiče svome kraju, nego se sprema da sa svom snagom ponovno započne. U usponu fundamentalizma, i to posebno onog religijskog, u raznim dijelovima svijeta, Huntington je razabrao još opstojeće i na mnogo načina naglašene linije raskola koje dijele velike svjetske civilizacije. Komunizam je možda iščezao, ali još je postojao islam koji sada masovno oživljava; a Rusija je pak ostala središte pravoslavne civilizacije koja

²⁷ Vidjeti Francis Fukuyama *The End of History and the Last Man* (New York: The Free Press, 1992). Za raspravu, vidjeti moj "The End of Socialism? The End of Utopia? The End of History?" u Krishan Kumar i Stephen Bann (ur), *Utopias and the Millennium* (London: Reaktion Books, 1993).

se na mnogo načina razlikuje od društava zapadnog kršćanstva. Budućnost neće biti obilježena posvemašnjom pobjedom Fukuyamine "univerzalne homogene države", nego neumjerenim i potencijalno nasilnim "sukobom civilizacija"²⁸ Pred očima kraja tisućljeća prostire se pomućen prizor. Apokalipsa ratuje s optimizmom, a utopijanizam s naglašenim osjećajem da je pred nama "novi svjetski nered".²⁹ Možda se upravo stoga i tako teškim čini da bi itko mogao stvoriti uvjerljivu utopiju ili antiutopiju u tradicionalnom književnom obliku. Raspad komunizma nije proizveo jasnoću kojoj su se mnogi prije nadali. Svijet sa samo jednom supersilom koja je daleko od toga da ima stabilizirajući učinak, umjesto toga je izgleda potaknuo lančanu reakciju nasilnih sukoba od kojih su mnogi etničke naravi. Oblik budućeg svjetskog poretka ostaje maglovit i nesiguran.

A ipak postoje prilike i dovoljno razloga za utopiju. Više nego ikad prije tijekom ovog stoljeća čini se da se svijet s mukom probija prema svojevrsnoj svjetskoj vladi, s Ujedinjenim narodima kao još nesigurnim, ali sve isprobanim uzorom. Posljednjih godina pojavile su se vizije "međunarodnog civilnog društva" i "kozmpolitske demokracije", koje sugeriraju da, iako su spomenute tek u procesu nastanka i u velikoj mjeri ostaju u idealnom obliku, još postoji dovoljno nagovještaja zbog kojih je težnja ka njihovom ostvarenju više nego građenje kula u zraku.³⁰ Ekonomska i tehnološka "globalizacija", koje se odvijaju u još neviđenim razmjerima, govore u prilog tome da se s mukom rađa novi svjetski poredak. Wells bi tu bio u svom elementu: danas, naime, za njegovu "Svjetsku državu" postoje bolji izgledi nego za njegovu života. Odsutnost Wellsa s kraja stoljeća, potcrtava bjelodanu činjenicu da povoljne društvene prilike nisu dovoljne; neophodni sastojci utopije također su i kreativnost i maštovitost.

Ovaj pritisak prema utopiji se ni u kojoj drugoj sferi ne iskazuje toliko jasno kao u elektronskoj komunikaciji. Dok u političkom pogledu svijet ostaje svijetom nacionalnih država, i dok je čak i ekonomska "globalizacija" još neujednačena i prevrtljiva, svijet se u kulturi i komunikaciji ubrzano sjedinjuje. Sateliti i optički kablovi, kablovska televizija i korporacije globalnih medija svijet su povezali u jednu cjelovitu informatičku i komunikacijsku mrežu. Kao što nam govore mnogi teoretičari, nalazimo se u informacijskom dobu koje povlači granice naše epohe jednako odlučno kao što nas je industrijska revolucija devetnaestog stoljeća odvojila od starog agrarnog svijeta.³¹ Wells bi se sa svojom idejom sveobuhvatnog "Mozga svijeta" i "širom svijeta rasprostranjene Kuće Salomonove" još jednom osjećao kao kod kuće. I, kako se čini, ponovno nitko, za razliku od Wellsa, nije voljan istupiti i zaodjenuti tu ideju u živopisne boje utopije.

Nije da su prilike ostale neiskorištenima u drugim oblicima; sama ideja "informatičkog društva" prepuna je utopijanizma. Tek su neki od njenih pobornika uz mogli izbjeći euforično tumačenje da će nove mogućnosti koje su otvorene silnim napretkom ostvarenim u informaciji i komunikaciji razriješiti većinu naših prastarih problema s oskudicom, neznanjem i nejednakosti. I sam je izraz "computopia" bio skovan da bi izrazio taj čudesan univerzum kojeg na svijet donose raznovrsne mogućnosti primjene računala. Ideja "virtualne zajednice", stvaranja nove "elektroničke agore" posredstvom diljem svijeta rasprostranjene demokracije interneta, bila je popraćena s mnogo optimizma³². Istražujući ideju "cyberspacea" i "virtualne stvarnosti", razvila se maštovita znanstveno-fantastična literatura, iako je na mjestima gdje

²⁸ Vidjeti Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order* (New York: Touchstone Books, 1997). Usporedna je stajališta izrazio Benjamin R. Barber u *Jihad vs. McWorld* (New York: Ballantine Books, 1996), i Mark Juergensmeyer u *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State* (Berkeley: University of California Press, 1993).

²⁹ Vidjeti dalje moj "Apocalypse, Millennium and Utopia Today" u Malcolm Bullovoj (ur.) *Apocalypse Theory and the Ends of the World* (Oxford: Blackwell, 1995).

³⁰ Za primjer vidjeti Daniele Archiebugi i David Held (ur.) *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order* (Cambridge, England: Polity Press, 1995).

³¹ Najbolji iskaz ovog nazora je Manuel Castells'ov *The Information Age: Economy, Society and Culture* (Oxford and Malden, Mass.: Blackwell, 1996. - 98).

bi se preklapala s utopijskim preokupacijama ponajčešće preuzimala distopijske oblik, kao što je to bilo u *Neuromanceru* (1984.) Williama Gibsona.³³

Usprkos obilju izvora dostupnih svakom potencijalnom utopistu, potpuno razvijeno utopijsko predočenje informatičkog doba i informatičkog društva također se nije pokušavalo stvoriti. To daje naslutiti da utopija nije primamljiva, ili da više ne privlači magnetično pažnju kao nekada, to jest da se maštovito dočaravanje valjanog društva smatra ili neprimjerenim ili nemogućim. Utopijanizam da, i za njegovo izražavanje postoje nebrojeni odušci koji sežu od akademske društvene teorije, do popularne kulture filma i televizije, no za osobit oblik književne utopije poput one koju je izumio Thomas More i koja se prakticirala tijekom više od tri stoljeća, izgleda više nema zanimanja.

KRAJ UTOPIJE?

Vidjeli smo kakvo se stanje postupno razvijalo kroz drugu polovicu dvadesetog stoljeća. Nije bilo Wellsova nasljednika, pa čak ni Huxleyjevog ili Orwellova. Antiutopija je životarila gotovo jednako loše kao i utopija, iako su neki romanopisci i autori znanstvene fantastike preslikavali neke od njenih postupaka i tehnika, kako bi dočarali vlastita viđenja noćne more budućnosti. Tako su nastavile postojati tijekom većine ovog stoljeća, u raspoloženju beznada i nostalgične za prošlošću. Barem u visokoj kulturi, uspjeh češće sipa ledenu vodu na naše nade, nego što ih podupire.

Sudbina samog romana mogla bi nam donekle objasniti teško stanje utopije. Utopija se uzdizala i propadala zajedno s romanom. U svojem je izvoristu ona vrsta romana - pripovijest o pustolovinama u dalekim zemljama - i na životu su je održavali svi postupci koje je razvio roman osamnaestog i devetnaestog stoljeća. Klasični je roman - Balzacov, Dickensov i Tolstojev - obuhvatio cijelo društvo kao svoj objekt. Bio je panoramski na način da je i utopija težila obuhvatiti cjelokupni društveni život. Isto ne vrijedi za roman dvadesetog stoljeća, roman Joycea, Woolfove i Kafke. Roman našeg vremena povukao se naime nazad u osobne svjetove, u taj "unutarnji prostor" u koji nas odvodi i ponajbolja znanstvena fantastika. Njegovo su oruđe psihologija i psihoanaliza, a ne sociologija ili politologija. Takva je literarna klima neobično neprijateljska spram utopije, koja je oduvijek prebivala u osvježavajućim predjelima politike i društva.

Ima li možda malaksalost utopije veze s malaksanjem religije, osobito s urušavanjem kršćanskog vjerovanja, kako su neki ukazivali?³⁴ Iako je utopija svjetovni oblik, točno je da su joj kršćanske ideje raja i zlatnog doba podarile nešto od svoje slikovitosti i mnogo od svog emocionalnog naboja. Ukoliko je utopija nerazmrsivo vezana uz "načelo ufanja", kako je vjerovao utopijski mislilac Ernst Bloch,³⁵ tada bi opadanje vjere u religiju itekako moglo potkopati i vrela utopije, jer je religija ta koje je hranila nadu svijeta. Protivan tome, očigledan je argument kako se religija, čak i kršćanska, nije urušila do onog razmjera koji su predviđali i njeni prijatelji i neprijatelji iz devetnaestog stoljeća, a može se reći i da upravo prolazi kroz značajno oživljavanje. Još bitnije od toga, mnogo je emocionalne i intelektualne strukture kršćanstva preneseno u svjetovne društvene filozofije, poput marksizma, tako da je načelo nade na njihovim ramenima uvedeno u dvadeseto stoljeće.

³³ Za raspravu o ideji informatičkog društva, vidjeti drugo poglavlje iz moje knjige *From Post-Industrial to Post-Modern Society* (Oxford and Cambridge, Mass.: Blackwell, 1995).

³⁴ Vidjeti, primjerice, *Utopian Thought in the Western World* Franka i Fritzie Manuel (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979), od stranice 801., pa nadalje.

³⁵ Vidjeti Ernst Blochov *The Principle of Hope* (Oxford, Basil Blackwell, 1986) i Ruth Levitasino *The Concept of Utopia* (Hemel Hempstead: Phillip Allan, 1990), osobito 83. - 105. stranicu.

Naredno stanovište može se vezati uz urušavanje vjere u same te svjetovne filozofije. Kad filozofi najave "kraj velebnih pripovijesti", kad se tumači kako ne postoji filozofska osnova za Prosvjetljenje kroz uvjerenja poput Istine, Razuma, Znanosti i Napretka teško je zamisliti kako utopija, koja naginje vjerovanju u većinu tih stvari, može preživjeti. Sretna je okolnost što u takve "postmoderne" teorije, barem u njihovu striktnom obliku, vjeruje tek šačica intelektualaca, dok svakodnevni životi većine ljudi, uključujući i intelektualce, nisu pod njihovim utjecajem. No, to nije isto što i proglašiti da svjetovne filozofije još zaokupljaju ljudsku maštu, barem na način i u razmjeru kako su to nekad činile. Sasvim je jasno da tome nije tako. Urušavanje socijalizma samo je najspektakularniji slučaj promjene. Obilje je dokaza, iz političkog života većine zapadnih nacija, ne samo u prilog tome kako ljudi imaju vrlo malo povjerenja u političare (što nije nikakva novost), već da pridaju izuzetno malo vjerodostojnosti političkim programima i ideologijama. Politika je u njihovim očima srozana na mlaćenje prazne slame i karijerizam, dok u najboljem slučaju nudi bolji ili lošiji tim upravitelja. Sve to nije toliko postmodernistički skepticizam i podrug, koliko je rezigniran osjećaj osporavanja zbog neuspjeha ideologija u ostvarivanju obećanog. To u svakom slučaju nije građa niti utopije, niti antiutopija u značajnijem obimu.

Ukoliko je predstavljeno viđenje trenutne zbiljnosti ispravno, ono nagoviještava "kraj povijesti" i u dubljem smislu od Fukuyamina nastojanja: čak i liberalni kapitalizam u ovom slučaju gubi lažni odsjaj. Razotkriva se varljivost svih težnji za valjanim društvom. Čak bismo mogli ustvrditi, zajedno s Jeanom Baudrillardom, kako se ne može niti govoriti od "kraju" povijesti, jer to nalaže neku vrstu dokončanja. Povijest se sada može samo "okrenuti i ponoviti".³⁶ Sve se svodi na beskonačno obnavljanje povijesti, na beskrajne oporavke i uspostavljanja. Tisućljeće ne završava praskom, već cmizdrenjem.

Karl Mannheim, veliki izučavatelj utopija, mislio je da će uklanjanje "snage utopije koja nadilazi zbiljsko" značiti "propadanje ljudske volje": "odstupanjem od utopija, čovjek će izgubiti volju za oblikovanje povijesti, a time i svoju sposobnost da je razumije".³⁷ Čak i istočnoevropski intelektualci poput Czeslawa Milosza i Milana Simecka, iako razdražljivo svjesni opasnosti utopije, upozoravaju na opasnost odbacivanja svih vizija, uključujući i marksizam. Svijet lišen utopija, kaže Simecka, "bio bi svijet lišen društvene nade, svijet obezvrijeđenih parola svakodnevnog političkog života i rezigniranosti nepromjenjivim stanjem".³⁸ Uzaludnim se može činiti žestoko napadanje nestanka utopija u vremenu kad su uvjeti njena nastanka sve prije nego iščezli. To, međutim, možda i nije bitno. Utopija se može sama pobrinuti za sebe, barem dugoročno gledano. Malo je vjerojatno da će, dok god postoji ljudske rase, "načelo nade" ikad posve nestati. Utopija će se preporoditi, ako treba i u oblicima koje ne možemo predvidjeti. Ono što se, međutim, danas čini važnim, jest razumjeti zašto nam je toliko teško promišljati utopiju te razumjeti posljedice toga. To bi samo po sebi moglo igrati neku ulogu u obnavljanju tog povijesnog nositelja nadanja i žudnji čovječanstva.

³⁶ Jean Baudrillard, *Illusions of the End* (Cambridge, England: Polity Press, 1994), 103. stranica.

³⁷ Karl Mannheim, *Ideology and Utopia* (1936; London: Routledge and Kegan Paul, 1960), 236. stranica.

³⁸ Milan Simecka, "A World with Utopias or Without Them?" u Peter Alexanderovim i Roger Gillovim (ur.) *Utopias* (London: Duckworth, 1984), 175. stranica. Za Milocza, vidjeti moju knjigu "Apocalypse, Millennium and Utopia Today", 219. - 220. stranica.

